प्रसङ्ग इत्यादि न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामभिहितम-स्माभिः। अपञ्चमत्यवस्थायां बाधके न शक्योभिधेयेति वक्तुमिति कथमन्यथाश्चरणमतमवगम्यते। तस्मादिदं प्रतिज्ञातं सत्कार्यमिति। अत्र हेतुमाह असदकरणात्। असन्नेत्कारणव्यापारात् पूर्वं कार्यं नास्य सत्त्वं केनापि कर्तुं शक्यं न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि शक्यं पीतं कर्तुम्। सदसत्त्वे घटस्य धर्मावेति चेत् तथाप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव तथा च नासत्त्वम् असम्बद्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः। तस्मात्कारणव्यापाराद्ऊर्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्यमिति। कारणाच्चास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते। सतश्चाभिव्यक्तिरुपपन्ना। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य, अवघातेन धान्येषु तण्डुलानां, दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति। न खल्वभिव्यक्यमानं चोत्पद्यमानं वा क्वचिदसदुपलब्धम्। इतश्च कारणव्यापाराद् प्राक् सदेव कार्यमित्याह उपादानग्रहणात् उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति यावत्। एतदुक्तं भवति कार्येण सम्बद्धं कारणं कार्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सदिति। स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्मात् कार्यं न जन्यते? तथा चासदेवोत्पद्यतेऽत आह सर्वसम्भवाभावात्। असम्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद्भवेत् नचैतदस्ति तस्मात्तासम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते अपि तु सम्बद्धं सम्बद्धेन जन्यते इति। यथाहुः सांख्यवृद्धाः "असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः। असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति"। स्यादेतत् असम्बद्धमपि तदेव तत् करोति यत्र यत्कारणं यत्र यस्मिंश्च कार्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अत आह शक्तस्य शक्यकरणात्। सा शक्तिः शक्तकारणान्वया सर्वत्र वा स्यात्कार्ये वा। 'सर्वत्र चेत्तदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत् शक्तमेवेति शक्ये तदिति वक्तव्यम्। शक्तिभेद एव च तादृशो यतः किञ्चिदेव कार्यं जनयेत् सर्वमिति चेत् कुतो भोः शक्तिविशेषः कार्यसम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा, सम्बद्धश्चेत् नासता उत्पन्नं इति सत् कार्यम्। असम्बद्धश्चेत् सर्वाव्यवस्थेति सुस्थितं शक्तस्य शक्यकरणादिति। इतश्च सत्कार्यमित्याह कारणभावाच्च कार्यस्य कारणात्मकत्वात् न हि कारणाद्भिन्नं कार्यं कारणस्य सदिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवेत्' सा० कौ०। उत्पत्तेश्च यथा विर्भावरूपता तथाविर्भाव शब्दे ८२० उक्तम्।

व्याख्यातं सूत्रस्याभिव्यक्तीकायां यथा असतः—सत्त्वेन वक्तुमशक्यात् निरुपाख्यात् अभावात् सत्-भावरूपं वस्तु, जायते जाततया व्यवह्रियते तथा हि अङ्कुरादिकं बीजनाशानन्तरमेव, दध्यादि दुग्धनाशानन्तरमेव, उत्पद्यमानं दृश्यते अतोऽनुमीयते कार्यभावा अभावकारणकाः कार्यत्वात् बीजनाशोत्तरजाताङ्कुरादिवत्। यत्रापि च तन्तुषु पटकारणेषु स्वरूपेण नाशो न दृश्यते तत्राप्यनुमानेनैव तज्ज्ञानं जननीयम्। युक्तं चैतत् उत्पन्ने पटे यदि तन्तवो न नष्टास्तदा तन्तवस्ते इति व्यवहारविषयतामापद्येरन् न च तथा, अतस्तत्र तन्तुव्यवहाराभावात् पटरूपेण व्यवहाराच्च तन्तवो नष्टा इत्यनुमातव्यम्। न च कारणनाशे दग्धतन्तुषु पटदाहवत् पटनाशापत्तिरित्याशङ्क्यम्, तन्तूनां पटकारणत्वस्याद्यापि असिद्धत्वात्, ये हि भावकारणका इति वदेयुस्तान् प्रत्येवैतद्दूषणमवतरेत् नाभावकारणतावादिनं प्रतीति सुस्थितमभावकारणवादिबौद्धादिमतम्। ततः तैर्कालिकबाधरहितात् कूटस्थवदपरिणामिनः विवर्त्तः स्वाज्ञानकल्पितः स्वज्ञाननिवर्त्यः परिणामविलक्षणः अन्यथाभावापत्तिः उपचारात् तथा उत्पद्यमानं कार्यजातमपि विवर्त्तः न वस्तु सदिति वस्तुतः पारमार्थिकेन सत्त्वेन नान्वितं किन्तु व्यवहारयोग्यतयान्वितम्। तथा हि शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानं सर्वानुभवसिद्धं तत्र प्रत्यक्षमेवं रजतं साक्षात्करोमीत्याद्यनुभवात् प्रत्यक्षे च विषये इन्द्रियसन्निकर्षेण कारणत्वात् देशान्तरस्थितरजतस्य च चक्षुरसन्निकृष्टतया न प्रत्यक्षविषयता। न च पूर्वज्ञातस्य रजतस्य स्मरणेन उपनीतस्य शुक्तिकायां भ्रम इति वाच्यम् स्मरणोपनीतस्य स्मरणस्वीकारे साक्षात्कारानुभवापलापापत्तेः। अतएव न पूर्वानुभूतरजतकारणमात्रमनुभवविरोधात्। अतोऽगत्या तत्र शुक्तिकायामसद्रजतसत्त्वमुच्यते इत्येव कल्पनीयम्। तदुत्पत्तौ च शुक्तिकादिविषयसंस्कारस्य तादृशतरितया कल्पनीयः। तदेव अध्यक्षत्वम् यदुत्पन्नस्य तस्यासतो रजतस्य शुक्तिकातादात्म्येन तत्प्रत्यक्षविषयता। ततश्चोत्पन्नेऽपि रजते शुक्तिकाया अनागमपि व्यवहारिजसत्त्वस्य व्याघातो न भवतीति यथा, एवं कूटस्थे अपरिणामिनि आत्मनि स्वाज्ञानेनाध्यस्ते विवर्तादिवनध्यस्तस्य-